

УДК 336.225 (327) : 658.114

**Удосконалення механізму розвитку малого бізнесу в Україні:
податково-інтеграційний аспект**

Букреєва Д.С., к.е.н., асистент кафедри економічного аналізу і фінансів,
ДВНЗ «Національний гірничий університет», м. Дніпропетровськ

Анотація

Мета статті полягає у вивченні основних аспектів досвіду Європейських країн у сфері стимулювання розвитку малого бізнесу, як способу підвищення рівня розвитку країни в економічному та соціальному напрямках.

На основі аналізу рейтингу Світового Банку щодо якості ведення бізнесу країн світу було визначено основні причини, які уповільнюють розвиток малого бізнесу в Україні. В результаті вивчення підходів державного регулювання та стимулювання малого підприємництва в Україні у контексті формування податкової політики встановлено його сильні та слабкі сторони, а також можливості подальшого розвитку та загрози, що його уповільнюють. На основі проведеного дослідження Європейського досвіду ефективного державного регулювання діяльності малого бізнесу розроблено рекомендації щодо його імплементації в українській реалії задля удосконалення механізму розвитку малого бізнесу.

Цінність роботи полягає в тому, що запропоновані аспекти державного регулювання та стимулювання розвитку малого підприємництва дозволять підвищити ефективність його функціонування у різних напрямках: нормативно-правовому, фінансово-кредитному, інформаційному та організаційному, – та, як результат, забезпечать розвиток України в соціальному та економічному напрямках.

Ключові слова: малий бізнес, механізм стимулювання, податкова політика, податкове навантаження, державне регулювання.

Актуальність проблеми

Як засвідчують дані теоретичних досліджень та практичний досвід, сьогодні малий та середній бізнес відіграють надзвичайно важливу роль в економіці, адже це найбільший сегмент підтримки глобального бізнесу, який сприяє не тільки створенню нових робочих місць та забезпеченню високого рівня зайнятості працездатного населення, але й створює умови для підвищення рівня життя та доходів громадян, активізації інноваційних та трансформаційних процесів у світі. Однак слід відмітити, що вплив малого бізнесу на економічний стан в країнах є різним: в країнах ЄС доля малого бізнесу в ВВП складає 52-70%, а доля в загальній зайнятості населення – 55-82% [1], тоді як ці показники в Україні складають 14,5-15,8% та 19,2-20,7% відповідно [2].

Враховуючи значення малого бізнесу як для розвитку світової економіки, так і для розвитку окремих країн, досить обґрунтованою є політика урядів розвинених країн, яка направлена на створення сприятливих умов для його розвитку, активізації та ефективного функціонування. Однак, слід зазначити, що ця практика, на жаль, впроваджується лише в деяких країнах з перехідною економікою та країнах, що розвиваються. У зв'язку з цим існує нагальна наукова та практична проблема вивчення та впровадження передового зарубіжного досвіду щодо стимулювання розвитку малого бізнесу в Україні.

Аналіз останніх наукових досліджень

Питання державного регулювання діяльності малих підприємств в Україні були предметом дослідження таких науковців, як Березянка Т.В., Ваганової О.В., Кондратенко М.Б. Теоретичним аспектам світового досвіду щодо підвищення ефективності діяльності малих підприємств та стимулювання їх розвитку присвячені дослідження Деренько О.А.,

Кіщак В.В., Піхняк Т.А. та ін.

Проте, не зважаючи на широкий спектр досліджень, недостатньо уваги приділено проблемі імплементації провідного світового досвіду стимулювання розвитку малого бізнесу в Україні. Зазначене не сприяє досягненню ефективного рівня розвитку малого підприємництва, що і визначає актуальність проведення даного дослідження.

Мета роботи

Тому метою даної статті є узагальнення передового досвіду європейських країн щодо удосконалення механізму стимулювання розвитку малого бізнесу та обґрунтування необхідності імплементації такого досвіду в Україні.

Викладання основного матеріалу дослідження

Узагальнюючим показником, що характеризує якість ведення бізнесу, може виступати міжнародний рейтинг Doing Business. Всього в рейтингу враховуються дані 189 країн. У таблиці 1 представлено порівняльну характеристику України та Польщі, як країн, які мали на початку 90-х років схожий потенціал, а на сьогоднішній день мають схожу систему оподаткування, проте дуже різний рівень розвитку й державної підтримки малого бізнесу, про що свідчать дані рейтингу.

Таблиця 1

Рейтингові показники України та Польщі за версією Doing Business

Країна / Показник	Україна			Польща		
	Рейтинг-2015	Рейтинг-2016	Зміна	Рейтинг-2015	Рейтинг-2016	Зміна
<i>Легкість ведення бізнесу</i>	87	83	+4	28	25	+3
Реєстрація бізнесу	70	30	+40	80	85	-5
Отримання дозволів на будівництво	139	140	-1	49	52	-3
Підключення до електричних мереж	138	137	+1	54	49	+5
Реєстрація власності	64	61	+3	39	41	-2
Отримання кредитів	17	19	-2	17	19	-2
Захист інвесторів	87	88	-1	46	49	-3

Оподаткування	106	107	-1	96	58	+38
Міжнародна торгівля	109	109	0	1	1	0
Забезпечення виконання контрактів	98	98	0	55	55	0
Вирішення неплатоспроможності	141	141	0	31	32	-1

Джерело: складено автором на основі аналізу [3]

Як видно з наведених у таблиці 1 даних, і Україна і Польща протягом 2015 року підвищили свої позиції в рейтингу Doing Business: за критерієм *Легкість ведення бізнесу*, який базується на розрахунку 10 індикаторів, Україна піднялась з 87 місця на 83, а Польща – з 28 на 25. До такої зміни у рейтингу призвело декілька факторів. Так, основним критерієм, за яким Україна піднялась у рейтингу, став *Реєстрація бізнесу* – плюс 40 позицій (з 70 на 30 місце), за всіма іншими критеріями (*Реєстрація власності, Отримання кредитів, Оподаткування* та ін.) позиція залишилась майже незмінною – плюс/мінус 1-3 сходинки у рейтингу. Що ж стосується Польщі, то до зміни її позиції за критерієм *Легкість ведення бізнесу* призвела зміна системи оподаткування в країні, що забезпечило підняття у рейтингу на 38 позицій за критерієм *Оподаткування*.

Рис. 1 Рейтинг України та Польщі у рейтингу Doing Business

Джерело: складено автором на основі аналізу [3]

Факторами, що забезпечили зміну позиції Україні у рейтингу за критерієм *Реєстрація бізнесу*, є:

- зменшення кількості документів, необхідних для відкриття бізнесу;
- зменшення часу на розгляд заяв та прийняття рішень щодо відкриття бізнесу;
- наявність можливості подання заяв в електронному вигляді.

Це підтверджується статистичною інформацією, представленою рейтингом *Doing Business*, згідно з яким в Україні, як і в Польщі, кількість процедур, які необхідно провести для відкриття бізнесу складає 4 (середнє значення країн-членів організації економічного співробітництва та розвитку ОЕСР – 4,7), тоді як кількість днів, яка на це необхідна в Україні складає 7 днів, що значно менше показника у Польщі (30 днів), а також дещо менше середнього значення країн ОЕСР (8,3 днів) [3]. Така ситуація пояснюється певним упорядкуванням податкового законодавства, що пов'язане з прийняттям Податкового кодексу України, а також запровадженням електронних сервісів щодо механізмів реєстрації суб'єктів господарювання та систем адміністрування податків.

Проте всі ці фактори призводять до спрощення ведення бізнесу лише на початковому етапі – на етапі його відкриття, та їх вплив є одноразовим.

Перш ніж говорити про імплементацію європейського досвіду стимулювання розвитку малого бізнесу слід визначитись з тим, що саме розуміється під малим підприємництвом в Європі та в Україні. В країнах Європейського союзу (далі – ЄС) при дослідженні малого підприємництва використовують таке поняття, як SME (Small and Medium-sized enterprises) [4], на відміну від України, де вивчення малого підприємництва не включає середні підприємства. Тому термін SME є неспівставним з нашим поняттям малого підприємництва, що обумовлює використання лише даних про мікро- та малі підприємства (Micro and Small) країн ЄС в рамках нашого дослідження.

Згідно з Законом України «Про розвиток та державну підтримку малого та середнього підприємництва в Україні» [5] суб'єктами малого підприємництва на Україні є фізичні та юридичні особи будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України (у 2015 році – близько 242 млн. грн.). На сьогоднішній день, найважливішою формою державної підтримки малого бізнесу в Україні є спрощена система оподаткування, яка передбачає заміну встановлених державою податків і зборів сплатою єдиного податку та застосування спрощеної форми бухгалтерського обліку та звітності [5, 6].

Процес ведення бізнесу умовно можна розділити на такі три основні етапи: відкриття; розвиток й функціонування; та, в разі його неефективності (неприбутковості), закриття чи банкрутство.

Основним етапом, за яким можна характеризувати бізнес, як успішний, ефективний та прибутковий, є етап його розвитку та функціонування, який характеризується такими критеріями, згідно з рейтингом Doing Business, як оплата податків, отримання кредитів, захист інтересів інвесторів, виконання контрактів.

На основі застосування SWOP-аналізу малого бізнесу було визначено особливості його розвитку в Україні, а саме сильні сторони та можливості, а також основні фактори та загрози, що уповільнюють розвиток малого бізнесу в Україні на етапі його функціонування (рис. 2).

За результатами SWOT-аналізу видно, що малий бізнес в порівнянні з іншими суб'єктами господарювання має значні переваги, а також можливості, основними з яких є гнучкість та здатність зайняти будь-яку нішу на ринку. Однак, має місце і ряд слабких сторін та загроз, який, у порівнянні з європейськими малими підприємствами, є досить широким.

Так, головною негативною стороною малого бізнесу в Україні є обмежений доступ до зовнішніх фінансових ресурсів, локальність ринків збуту та відсутність належної державної підтримки (особливо в області оподаткування). Виходячи з цього, державне регулювання та стимулювання діяльності малого бізнесу повинно бути спрямоване на нівелювання впливу його негативних сторін на потенційні можливості.

СИЛЬНІ СТОРОНИ	СЛАБКІ СТОРОНИ
<ul style="list-style-type: none"> - самостійність; - невеликий стартовий капітал; - гнучкість до змін зовнішнього середовища; - освоєння малоєфективних ринкових ніш; - низька собівартість досліджень 	<ul style="list-style-type: none"> - залежність від нестабільної економічної та політичної ситуації в країні; - обмежений доступ до зовнішніх джерел фінансування; - локальність ринків збуту; - нестабільність доходів; - недостатнє інформаційне забезпечення; - соціальна незахищеність працівників
<ul style="list-style-type: none"> - здатність зайняти будь-яку нішу на ринку; - зростання, перехід до великого бізнесу; - можливість забезпечення роботою працівників різного віку 	<ul style="list-style-type: none"> - загроза швидкого банкрутства; - труднощі зі стратегічним плануванням; - низька покупна спроможність населення; - суперечливість та ускладненість законодавства (особливо податкового); - надмірний розвиток корупції
МОЖЛИВОСТІ	ЗАГРОЗИ

Рис. 2 SWOT-аналіз малого бізнесу в Україні

Джерело: розроблено автором

Негативний вплив всіх перелічених на рис. 2 факторів на розвиток малого бізнесу в Україні може бути зменшений (нейтралізований) лише за умови активізації участі держави.

Аналіз загального середовища та тенденцій у сфері регулювання малого бізнесу свідчить, що найбільш вагомим чинником обмеження розвитку малого бізнесу є істотний адміністративно-податковий тиск. Неєфективність діючої системи оподаткування малого бізнесу в Україні та недоліки податкового механізму підтверджується даними рейтингу Світового банку Doing Business-2016, згідно з яким Україна займає 107

позицію за наявністю сприятливих умов для сплати податків поряд з такими країнами, як Гана та Папуа Нова Гвінея. Перші місця в рейтингу очолюють ОАЕ, Катар, Саудівська Аравія [3].

В Україні кількість податкових платежів становить 5 на рік (після провадження в дію змін до Податкового кодексу від 24.12.2015) [6], а витратити на їх сплату доводиться 350 годин, тоді як загальне податкове навантаження становить 52,2%.

Слід відмітити, що про ефективність діючої системи оподаткування в країні можна говорити лише на основі врахування сукупності показників (кількість платежів за рік та годин, що на них витрачаються, загальне податкове навантаження та ін.), оскільки, як свідчать дані [3], за показником *Загальне податкове навантаження* Україна знаходиться поряд з такими європейськими країнами, як Іспанія (50,0%), Австрія (51,7%) та Бельгія (58,4%), які, проте, посідають, відповідно, 60, 74 та 90 сходинку у рейтингу за критерієм *Оподаткування*.

Загальний рівень податкового навантаження в Україні, як стверджує автор [7], з 2000 по 2013 рік збільшився з 29% до 36%, проте аналіз коефіцієнту випередження темпів зростання ВВП порівняно з податковим навантаженням показав, що збільшення рівня податкового навантаження не стримувало зростання ВВП, обсягів виробництва товарів і послуг, валового прибутку та доходів суб'єктів господарювання.

Загальний рівень податкового навантаження на юридичних осіб з 2000 р. по 2013 р. збільшився з 23% до 32%. Податкове навантаження на прибуток (частка податку на прибуток підприємств у прибутку до оподаткування) з 2000 року по 2013 року не мало чіткої тенденції в динаміці. При незмінній номінальній ставці податку на прибуток 25% податкове навантаження з 2008 року по 2010 року зменшилося з 33,1 % до 21,3%. При поступовому зменшенні номінальної ставки з 25% до 18% рівень податкового навантаження за 2011 – 2015 рр. збільшився до 26,2%.

Такі дані підтверджують висунуту нами гіпотезу про те, що найбільш вагомим чинником обмеження розвитку малого бізнесу є істотний адміністративно-податковий тиск.

Аналіз регулювання діяльності малих підприємств у розвинених країнах дає підстави стверджувати, що його основними інструментами є податкові, фінансово-кредитні та інформаційні (рис. 3).

Рис. 3 Інструменти регулювання діяльності малих підприємств у країнах ЄС

Джерело: складено автором на основі аналізу [4, 8-11]

Однією з найпоширеніших форм стимулювання розвитку сектора малого підприємництва в розвинутих країнах є створення для них преференцій в оподаткуванні шляхом введення спеціальних податкових правил (Франція) або застосування загальних правил з окремими пільгами для малих підприємств (Великобританія) [8, 9].

Застосування прогресивної шкали оподаткування прибутку у деяких європейських країнах (Великобританія, Німеччина) є однією з форм

стимулювання розвитку малого бізнесу. Проте, його застосування в Україні, на нашу думку, не буде ефективним, а навпаки буде призводити до тонізації тієї частини доходів, яка перевищує встановлену граничну суму оподаткування за мінімальною ставкою.

У Франції різноманітні пільги передбачено для акціонерних товариств. Зокрема, в перші два роки їх повністю звільнено від оподаткування, за третій рік оподаткуванню підлягає лише 25 % доходу, у четвертий – 50 %, у п'ятий – 75 % і, тільки починаючи з шостого року, оподатковують усі 100 % доходу [11].

Система податкового стимулювання розвитку малих і середніх підприємств в економічно розвинутих країнах охоплює також амортизаційні пільги – важливий засіб державного регулювання науково-технічного прогресу, впровадження нововведень та оновлення основного капіталу. Наприклад, пільговий режим амортизаційних списань дає змогу малим підприємствам Німеччини провадити інноваційний процес, модернізацію виробництва. На частку амортизаційних списань тут припадає близько 66 % усіх капіталовкладень, на реінвестицію доходів – 27 %, а на зовнішні джерела фінансування – лише 7 %. З метою стимулювання малого бізнесу в Німеччині діє особлива амортизаційна ставка в розмірі 20 % витрат на придбання рухомого майна [8, 9, 11].

Важливим фактором розвитку малого бізнесу є рівень теоретичних знань серед існуючих та потенційних підприємців щодо ведення бізнесу. Тому державна допомога у створенні мережі організацій, які надають інформацію, консультації та здійснюють навчання, є особливою формою підтримки малого підприємництва. Так, наприклад, у Польщі існує Фонд розвитку підприємництва [9, 10], центри якого надають доступ до баз даних, що містять інформацію про потенційні джерела фінансування (іноземні кредитні лінії, лізингові фірми, венчурний капітал); надають допомогу у розробці документів, необхідних для розвитку діяльності

(бізнес-плани, кредитні запити); здійснюють програми навчання, семінари й курси для підвищення рівня обізнаності підприємців у різних напрямках ведення бізнесу (започаткування бізнесу, особливості оподаткування та ведення документації).

Корисним для України є досвід Чехії [10]. В даній країні основними напрямками державної політики в підприємницькій сфері визначено: підвищення капіталізації підприємств; підтримку програм підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня населення; підтримку служб, що надають інформаційні, економічні та консультативні послуги підприємцям; підтримку створення нових робочих місць.

Таким чином, проведене дослідження дозволило встановити, що основними напрямками підтримки малого бізнесу в країнах ЄС є: зміцнення єдиного внутрішнього ринку ЄС; скасування адміністративних бар'єрів для ведення малого бізнесу; уніфікація законодавчої бази; підсилення взаємодії країн ЄС для більш глибокої економічної співпраці з іншими країнами.

Ефективне вирішення проблем розвитку малого бізнесу в Україні потребує використання позитивного сучасного світового та, зокрема, європейського досвіду, та його імплементації в українських умовах.

За останні роки в Україні також дійшли розуміння особливої соціально-економічної ролі малого бізнесу, який в кризових умовах створює нові робочі місця без будь-якого фінансування з боку держави, розширює самозайнятість населення, залучає до легальної економічної сфери ті кошти, що зараз перебувають поза банківською сферою.

Вивчення досвіду країн ЄС щодо сприяння розвитку малого бізнесу показало, що особливо в умовах трансформації податкової системи Україні варто переймати їх позитивний досвід, пов'язаний з підтримкою малого підприємництва у формі консультаційних послуг, поєднаних із загальним зниженням податкового тиску у формі податкових пільг.

Враховуючи, що поглиблення ринкової трансформації неможливе без динамічного розвитку малого підприємництва, на передній план виходить впровадження такої системи його державного регулювання, яка б, не викривляючи дії ринкових механізмів, забезпечувала створення сприятливого середовища для розвитку цього сектору економіки. Разом з тим світовий досвід свідчить, що при становленні ринкових відносин особливо мале підприємництво потребує державної підтримки. При цьому вирішальне значення мають механізми державної підтримки малого підприємництва, які повинні зводитися не до захисту бізнесу від конкуренції або створення для нього особливих, «теплих» умов, а до забезпечення таких умов, які б постійно стимулювали процеси генерації технологічного вдосконалення підприємств.

У цьому контексті, на нашу думку, позитивним є досвід державної політики у сфері малого бізнесу саме Польщі, де розвитку підприємництва сприяли реформи, спрямовані на удосконалення правового поля, розвиток інфраструктури, сприяння легкого доступу до кредитних ресурсів, лібералізацію податкового законодавства.

SWOT-аналіз малого бізнесу (рис. 2) дозволив встановити, що механізм стимулювання розвитку малого бізнесу повинен удосконалюватись в наступних напрямках: нормативно-правовому, фінансово-кредитному, інформаційному та організаційному. Як показав аналіз досвіду європейських країн щодо підвищення ефективності функціонування малого бізнесу немає єдиного підходу до стимулювання розвитку малого бізнесу в окремих країнах: в одних – пріоритетним є удосконалення фінансово-кредитного напрямку, тоді як в інших – інформаційного.

Таким чином, на основі дослідження проблем регулювання малого бізнесу в Україні, встановлення факторів, що уповільнюють його розвиток, а також вивчення досвіду європейських країн з удосконалення

механізму стимулювання розвитку малого бізнесу, нами було розроблено рекомендації щодо імплементації європейського досвіду в Україні для забезпечення його стимулювання та сталого розвитку.

Окремі фактори, що утворюють ключові важелі для удосконалення механізму розвитку малого бізнесу України, у порівнянні із європейським досвідом, представлено у таблиці 2.

Таблиця 2

Рекомендації щодо імплементації європейського досвіду удосконалення механізму розвитку малого бізнесу в Україні

Фактор, що стримує розвиток малого бізнесу	Рекомендації щодо імплементації європейського досвіду в Україні
<i>Суперечливість та ускладненість податкового законодавства</i>	– удосконалення податкового законодавства.
<i>Обмежений доступ до зовнішніх джерел фінансування</i>	– розширення сучасних банківських послуг (факторинг, фінансовий лізинг, овердрафт); – реалізація державних цільових програм; – розроблення спільних проектів (малий бізнес та органи місцевого самоврядування); – реалізація грантів; – розвиток та поширення програм мікрокредитування; – введення системи пільгового кредитування; – здійснення державою гарантійного забезпечення кредитування суб'єктів малого бізнесу.
<i>Недостатнє інформаційне забезпечення</i>	– розвиток структури освітніх програм з питань підприємницької діяльності; – проведення семінарів, круглих столів, конференцій із залученням суб'єктів малого підприємництва на базі обласних та місцевих рад; – створення умов для розвитку мережі регіональних і місцевих фондів підтримки малого бізнесу; – створення баз даних аналітичного характеру для підприємців.
<i>Труднощі зі стратегічним плануванням</i>	– створення баз даних аналітичного характеру для підприємців; – створення умов економічного, законодавчого та політичного балансу в країні.
<i>Обмеженість ринків збуту</i>	– запровадження проведення виставок і ярмарок продукції, виробленої суб'єктами малого бізнесу; – створення сприятливих умов для експорту продукції у країни ЄС; – взаємний (з країнами ЄС) трансфер технологій.
<i>Соціальна незахищеність</i>	– державна фінансова підтримка населення у

<i>працівників</i>	започаткуванні власної справи;
<i>Низька попитна спроможність населення</i>	– зниження податкового навантаження на малий бізнес (з розрізі ПДВ та акцизів); – підвищення рівня життя населення; – розширення обсягів державних закупівель товарів (робіт, послуг) у суб'єктів малого підприємництва.
<i>Надмірне поширення корупції</i>	– впровадження системного моніторингу рівня корупції на основі альтернативних джерел інформації, створення центру моніторингу; – підвищення прозорості функціонування державної служби на основі широкого розповсюдження системи електронного документообігу; – створення «гарячої лінії» для отримання оперативної інформації щодо корупційних дій; – розробка (удосконалення) механізмів конфіскації доходів від корупційної діяльності.

Джерело: складено автором

Висновки

Розвиток малого бізнесу в Україні є істотним недовикористаним резервом економічного зростання. Його активізація є одним з ключових пріоритетів регулювання соціально-економічного розвитку економіки України.

Аналіз світового досвіду свідчить, що виконання малим підприємством своєї суттєвої економічної та соціальної ролі можливе лише за умов виваженої державної політики всебічної підтримки цього сектору економіки. Тому стимулювання розвитку малого бізнесу в Україні повинно відбуватись на основі запровадження лішого європейського досвіду, тобто на основі використання європейських стандартів розвитку підприємництва, що значною мірою обумовить створення сучасної ринкової економіки з соціальною справедливістю.

Список використаних джерел:

1. The World Bank. Data catalog // The World Bank [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://data.worldbank.org>
2. Офіційний сайт Державного комітету статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

3. Doing Business. Data and Rankings // The World Bank Group [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org>

4. Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs // European Commission of Enterprise and Industry [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/growth/index_en.htm

5. Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого та середнього підприємництва в Україні» №4618-VI від 22.03.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4618-17>

6. Податковий кодекс України №2755-VI від 02.12.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

7. Кондратенко М.Б. Податкове навантаження та шляхи його оптимізації в Україні / М.Б. Кондратенко // Автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.08. – Київ, 2015. – 22 с.

8. Деренько О. А. Міжнародний досвід державного регулювання та підтримки підприємництва / Деренько О. А. // БІЗНЕСІНФОРМ – 2012. – №5. – С.95–97

9. Піхняк Т. А. Світовий досвід державного управління розвитком малого підприємництва і можливості його адаптації в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intkonf.org/pihnyak-ta-svitoviy-dosvid-derzhavnogo-upravlinnya-rozvitkom-malogo-pidpriemnitstva/>

10. Кіщак В. В. Розвиток малого та середнього підприємництва: досвід Польщі, Угорщини, Чехії / В. В. Кіщак // Актуальні проблеми економіки. - 2009. - № 5. - С. 26-33

11. Проблеми державного регулювання діяльності малих підприємств: Наук.-метод. посіб. / Т.В. Березянка, О.В. Ваганова, Р.В. Руднік / За ред. Березянка Т.В. – К.: ІПДО НУХТ, 2012. – 120 с.